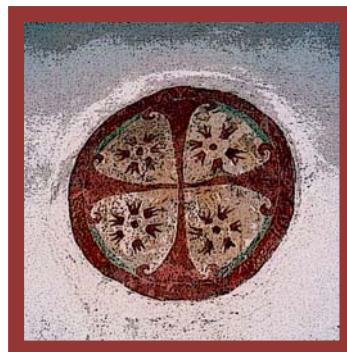

Irsta kyrka II

Arkeologisk antikvarisk kontroll

Irsta kyrkby 9:1
Irsta socken
Västerås kommun
Västmanland

Ulf Alström

Irsta kyrka II

Arkeologisk antikvarisk kontroll

Irsta kyrkby 9:1
Irsta socken
Västerås kommun
Västmanland

Ulf Alström

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2012

Framsidesbild: Invigningskors i Irsta kyrka. (Foto och photoshop U. Alström.)
Baksidesbild: Irsta kyrkas tornkors. (Foto och photoshop U. Alström.)

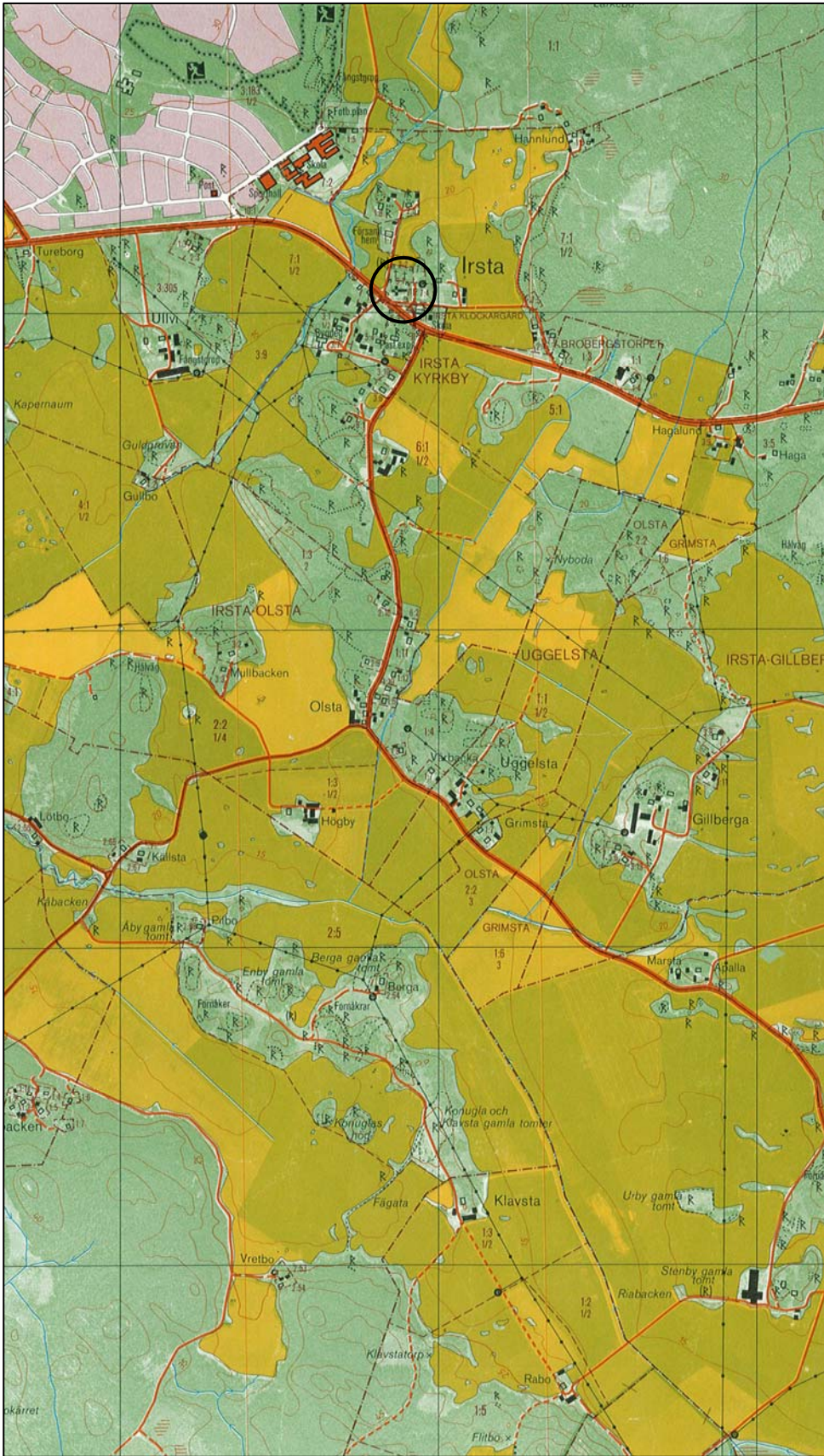
Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2012/02954.

ISBN:978-91-7453-153-4

Tryck: Just Nu, Västerås 2012.

Innehåll

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	6
Bakgrund	6
Målsättning och syfte.....	7
Undersökningsresultat.....	7
¹⁴ C dateringar	12
Tolkning och utvärdering	14
Referenser.....	15
Kart- och arkivmaterial	15
Otryckta källor.....	15
Internetbaserade källor.....	15
Litteratur.....	15
Tekniska och administrativa uppgifter	17

Figur 1. Undersökningsplatsens läge, markerat med en ring. Utdrag ur ekonomiska kartan. Skala 1: 20 000.

Sammanfattning

Under oktober och november 2011 har en arkeologisk antikvarisk kontroll utförts vid Irsta kyrka i samband med dränerings- och vattenavledningsarbete.

De viktigaste schakten vad gäller den antikvariska kontrollen grävdes intill kyrkans murar. Undersökningen bekräftar tidigare resultat från schaktningar runt kyrkor att det var betydligt färre antal ben norr om kyrkan än söder om. Väster om kyrkan, runt kyrktornet, påträffades mycket ben vilket föranledde misstanken att ett nu rivet benhus funnits vid Irsta kyrka. Bensammansättningen talar dock emot en sådan förklaring då alla typer av ben påträffades runt kyrktornets väggar. Två ¹⁴C dateringar från platsen visar på en datering till 1200–1300-talen. Därmed inte sagt att alla blivit begravda under den tidsperioden.

Endast ett nytt murparti framkom i samband med schaktningarna. Det var ett murparti tillhörigt ett äldre vapenhus som låg under och intill den östra vapenhusväggen som nu finns. Det äldre vapenhuset är tillsvidare odaterat.

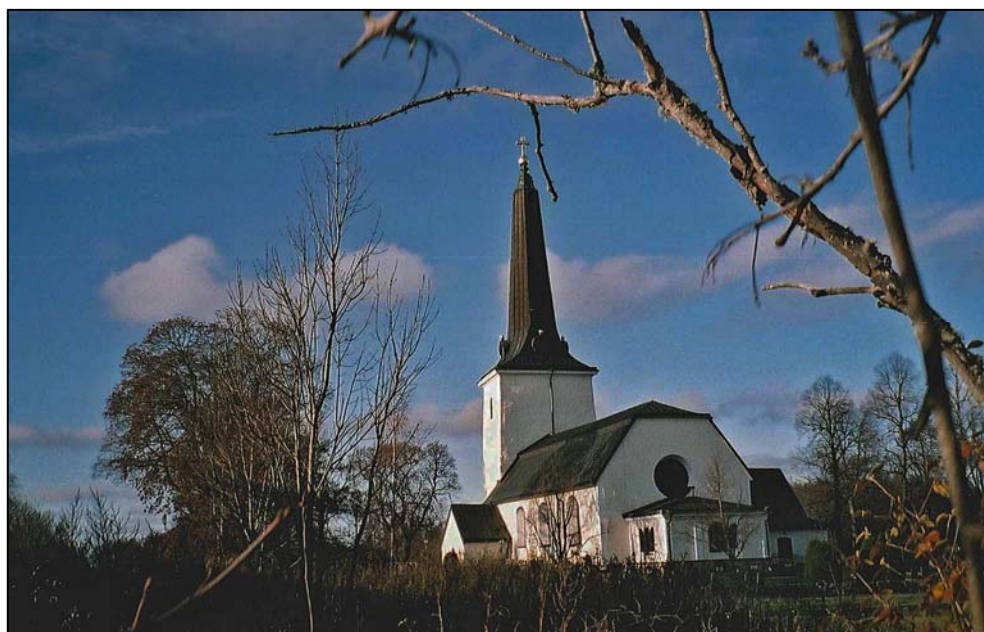
De äldsta partierna av kyrkan anses vara från 1200-talet. ¹⁴C dateringar vilket möjligen styrks av utförda ¹⁴C dateringar.

Det finns också skäl att poängtera att alla skelettrester återbördats till kyrkogårdsjorden.

Inledning

I samband med schaktningar för dräneringsledningar, dagvattenledningar, el och åskskydd vid Irsta kyrka har Stiftelsen Kulturmiljövård genomfört en arkeologisk antikvarisk kontroll. Uppdragsgivare var Västerås kyrkliga samfällighet som genom Svensk Klimatstyrning AB beställde arbetet.

Den antikvariska kontrollen genomfördes efter ett beslut av Länsstyrelsen i Västmanlands län 2011-09-28 med dnr: 431-3373-2011.

Figur 2. Irsta kyrka senhösten 2011. (Foto från SÖ U. Alström.)

Inför de omfattande grävningsarbetena 2011 genomfördes 2008 provgropsschaktningar för fuktskadeanalyser. Små schakt grävdes för hand i kyrkans golv och med maskin intill kyrkans ytterväggar. Från schakten utanför kyrkan insamlades prover för ^{14}C analyser. Benbitar för analys togs vid norra och södra tornväggarna. Den västra delen av kyrkan med tornet anses vara de äldsta delarna av byggnaden. Vid 2008 års undersökning påträffades inga rester efter murar i provgroparna (Alström 2008, Hammarskiöld 2005, Kilström 1999).

Bakgrund

Irsta socken, parrochia Yristum, är känd sedan 1292 (Ortnamnsregistret). Kyrkan anses vara uppförd under 1200-talet. Sockennamnet Yristum syftar förmodligen till det fornnordiska mansnamnet Iri (Ståhl 1985). Under 1300-talet förlängdes kyrkan österut med cirka 12 m. Kyrkans torn som dominerar landskapet höjdes på 1600-talet. Den tornspira som nu finns är från 1788. Några säkra indicier på att en äldre (trä)kyrka stått på platsen finns inte. Olof Grau omnämner dock 1754 att ruiner efter en kyrka med bogårdsmur då fortfarande var synliga i åkern 150 alnar (eller 90 meter) nordväst om nuvarande kyrkplats (Grau 1754, Jansson 1995).

Kyrkans dopfunt dateras till sekelskiftet 1100–1200 tal (Hammarskiöld 2005, Kilström 1999).

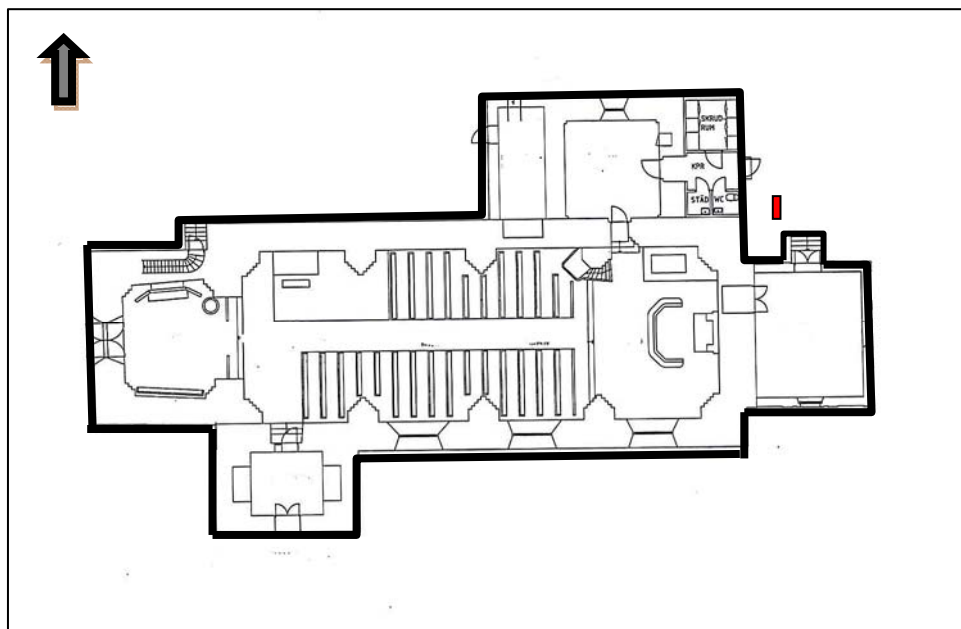
Kyrkan har ägt ett flertal gårdar och tycks ha haft en god ekonomi. Vid en räfst 1399 fick Irsta kyrka lämna tillbaka 13 fastigheter som åter blev skattejord. Som jämförelse blev domkyrkan vid räfstetinget av med 11 fastigheter (Ekström 1939). Strax söder om kyrkan gick, och fortfarande gör, den gamla landsvägen till Uppsala och Stockholm.

Målsättning och syfte

Syftet med den antikvariska kontrollen var att skydda kyrkliga lämningar från skada. Anläggningar av begränsad omfattning skulle dokumenteras om inte schaktet kunde flyttas. En datering och tolkning av påträffade kyrkliga lämningar var önskvärd. Detta skulle ske genom insamlat benmaterial för ¹⁴C-datering. Det är ofrånkomligt att omrörda gravar men även relativt intakta gravar påverkas av dräneringsarbeten runt en kyrka eftersom det är under kyrkans takdropp som schakten läggs. Att få sin grav vid kyrkans takdropp ansågs vara fint och skulle medföra en särskild välsignelse (Nilsson 2004). På grund av denna sed kan det ibland vara en hel del ben som påträffas. Påträffade benrester läggs dock tillbaka i schakten eller på anvisad plats på kyrkogården.

Föremål som kistspik och kisthandtag tillvaratogs inte.

Undersökningsresultat

Figur 3. Irsta kyrka med det drygt 120 m långa dräneringsschaktet markerat med tjock svart linje. Röd markering anger platsen där upprädda ben återbegravdes. Norr om koret och långhuset ligger sakristian, troligen från 1300-talet, med vidhängande utbyggnad från 1905. Den östra utbyggnaden är gravkoret för familjen Cronstedt på Gäddeholm byggt under perioden 1747–1750. I söder finns vapenhuset som byggdes ut under 1400-talet. (Grundkarta Svensk Klimatstyrning här återgiven i skala 1:400).

Schaktet runt kyrkan grävdes till cirka 1 m djup. Bredden varierade från 0,6 till drygt 1 meter beroende på schaktmassornas innehåll.

Schaktet runt gravkoret i öster grävdes en bit ut från väggarna beroende på att gravkorets grund var omfattande. Gravkoret med den omfattande grunden anlades 1747–1750 av och för familjen Cronstedt på Gäddeholm (Hammariskiöld 2005).

Figur 4. Östra och delar av norra grundmuren under familjen Cronstedts gravkor. (Foto från NÖ U. Alström.)

Den omfattande grunden till koret innebar också att inga gravar påträffades i schaktet. Markytan runt koret hade delvis en fyllnad av överblivet byggnadsmaterial. Området lämpade sig därför väl för återbegravning av de ben som tillvaratogs i schaktet runt kyrkan (röd markering figur 3).

Söder om kyrkans långhusvägg finns fyra stora liggande gravstenar. Här ligger familjemedlemmar från släkten Lewenhaupt som övertog Gäddeholm 1871.

Gravstenarna har en ansenlig tyngd varför marken under stenarna förstärkts med betongfundament och järnvägsräls för att inte sjunka ner i gräsmattan.

Figur 5. I schaktet syns järnvägsräls och två betongfundament. (Foto från V. U. Alström.)

Figur 6. Dräneringsschaktet efter kyrkans södra långhusvägg. Rälsen har legat ovanpå de två gjutna runda fundamenten. (Foto U. Alström.)

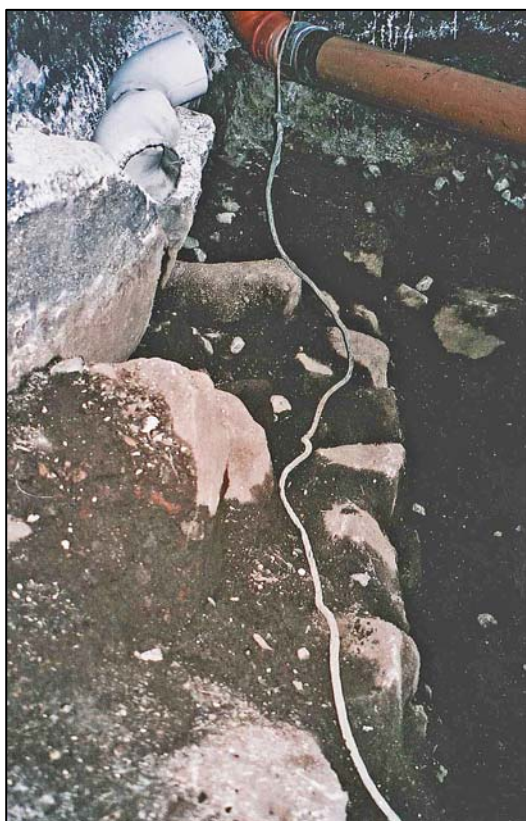
Rälsen är av en smalspårig variant varför man kan anta att rälsen ursprungligen använts vid tegeltillverkningen i Gäddeholm där räls var utlagd mellan lertaget och tegelbruket (Güthlein 2009).

Någon gång under 1300-talet utvidgades kyrkan österut (Hammariskiöld 2005). Det avspeglar sig också i kyrkans grund. Ungefär 8 meter österut från vapenhusets östra vägg ändrar kyrkans södra grundmur karaktär. Från den punkten och österut är grundstenarna 0,6–1 m stora.

Figur 7. Bilden visar den del av kyrkans grundmur som byggdes under 1300-talet. Bilden är tagen från kyrkans sydöstra hörn. 1300-talets mur slutar ungefär där den vita plasten ligger. (Foto från öst U. Alström.)

Under den östra väggen av vapenhuset påträffades murar efter ett äldre vapenhus. Den äldre vapenhusmuren som var väl integrerad i 1200-talets kyrkgrund var 2,5 m lång och sträckte sig från långhusets sydmur söderut. Den äldre muren låg 0,6 m öster om den nuvarande vapenhusmuren. Stenarna var i två skift och 0,3–0,5 stora. Det är mycket vanskligt att datera denna äldre mur. Vapenhuset som nu står ”torde ha tillkommit i slutet av 1400-talet” som Kilström uttrycker det (Kilström 1999). Enligt Bonnier är de flesta bevarade vapenhusen daterade till just 1400-talet även om det finns exempel från Folkungatiden dvs perioden 1250–1350 (Bonnier 1987). Murresterna efter det äldre vapenhuset får tills vidare vara odaterade.

Figur 8. Den äldsta vapenhusmuren ligger 0,6 meter ut från den yngre som nu står på plats. Grundstenarna är 0,3–0,5 m stora. De större stenarna i bildens övre vänstra hörn tillhör det nu stående vapenhuset. På den äldre grunden ligger en jordlina för åskskyddet. (Foto från S. U. Alström.)

Runt vapenhusets södra och västra väggar samt, framför allt, runt kyrktornets grundstenar tillvaratogs mycket ben. Gravresterna låg på mellan 0,3–0,9 m djup beroende på det fasta berget som inte långt ifrån tornet går i dagen (figur 9).

Mängden med ben i området runt tornet kan tyda på att ett benhus (ossuarium) funnits vid Irsta kyrka. Bensammansättningen ger emellertid en annan bild. Här finns

Figur 9. Runt tornets grund påträffades mycket ben. Varför man överutnyttjade detta område är oklart eftersom gravdjupet varierade mellan 0,3–0,9 m djup vilket i våra dagar känns ohygieniskt. (Foto U. Alström.)

inte bara långa rörben och kranier, dvs. ben som var lätta att samla för förvaring i ett benhus. Här påträffades alla slags ben såsom ryggkotor, ben från fötter, händer och underkäkar, mm. vilket indikerar att något medvetet insamlande inte skett. För övrigt finns inga skriftliga källor som omtalar ett benhus vid Irsta kyrka.

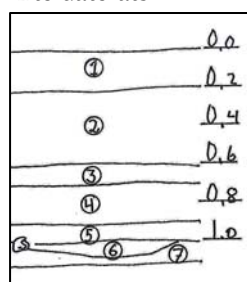
Från 2008 års undersökning finns två ¹⁴C-dateringar. De är tagna norr och söder om tornet dvs. från benkoncentrationerna runt kyrktornet. Båda proverna visade att gravsättningar skett vid tornet under 1200–1300-talen (Alström 2008).

Till skillnad från schaktet runt tornet och vapenhuset påträffades ben sporadiskt efter kyrkans norra vägg. Den norra långhusvägg som dateras till 1200-talet hade i hela sin synliga längd två skikt sten i grunden. I botten fanns ett lager otuktade stenar som var upp till 0,3–0,6 m stora. Över detta lager låg ett skikt med större tuktade stenar upp till 1,2 m stora. Stenarnas sidor var plana och väl lagda vilket kan tyda på att de en gång varit synliga ovan mark.

Figur 10. Parti av Irsta kyrkas norra grundmur där de övre tuktade stenarna eventuellt varit synliga ovan jord. (Foto från NÖ U. Alström.)

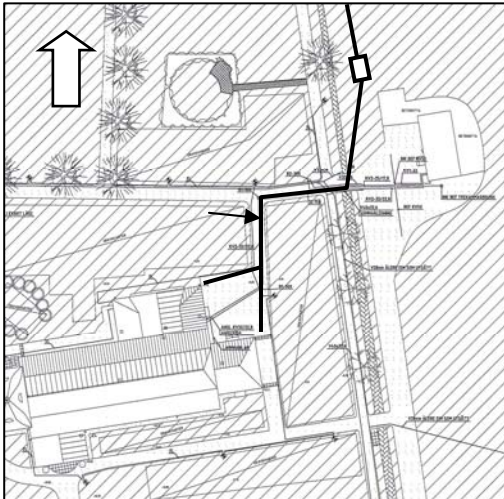
Krönet med delvis berg i dagen där kyrkan byggdes har varit kuperad. Detta innebar att massor påförts området, troligen i samband med att kyrkan byggdes. Ett talande bevis för det är den härd som dokumenterades i dräneringsschaktet intill kyrkans norra vägg. Härden, som var skålformad, innehöll sot, kol och enstaka skörbrända stenar. Den påträffades 1 m under dagens markyta. Härden avtecknade sig i den norra schaktväggen, centralt i kyrkans längdriktning mellan sakristian och tornet. Härden har inte daterats.

Figur 11. Sektionsritning från dräneringsschaktet vid kyrkans norra långhusvägg. 1, Stenmjöl. 2, Påfört grus. 3, Elkabel med skyddande tegel. 4, Lera med enstaka skelettdelar. 5, Renare lera med enstaka ben, ursprunglig marknivå. 6, Härd med sot, kol och enstaka skörbränd sten. 7, Ren lera. (Sektion mot norr. Skala 1:40.)

Dräneringsrör och andra ledningar som lades ner intill kyrkan fortsatte vidare åt nordöst genom kyrkogårdsmuren. I denna sträckning, som följde gamla schakt innanför kyrkogårdsmuren, påträffades ett område med en koncentration av kalk samt en del kolbitar. Kalkresterna bör kopplas till byggverksamhet vid kyrkan.

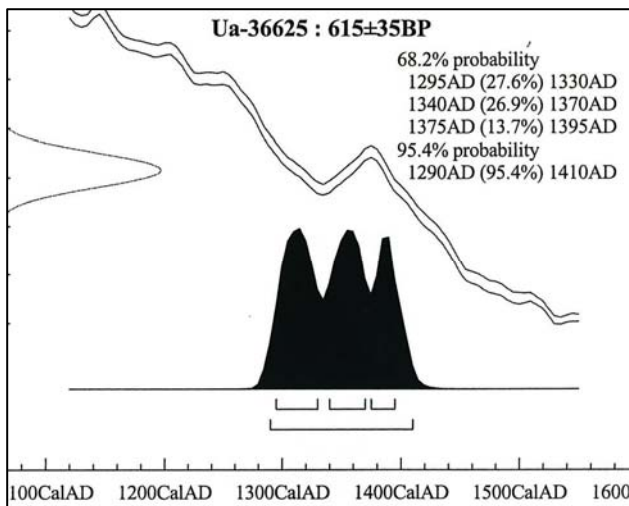
Schakten utanför muren grävdes i ren lera.

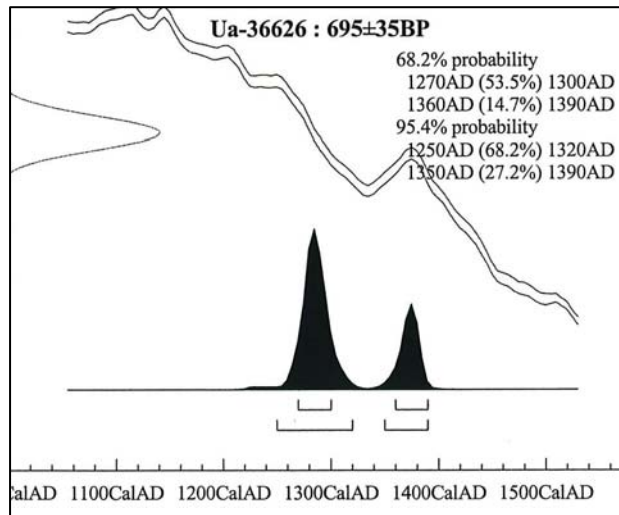
Figur 12. Svart linje markerarschakten för vattenavledning nordväst om kyrkan. Svart pil markerar platsen där kalkförekomsten påträffades. (Karta Svensk klimatstyrning, Skala 1:600.)

¹⁴C dateringar

Vid 2008 års antikvariska kontroll som genomfördes i samband med provgroppsgrävning intill kyrkans murar togs ben för ¹⁴C-analyser. Två prover skickades till Uppsala för åldersbestämning (figur 13 och 14).

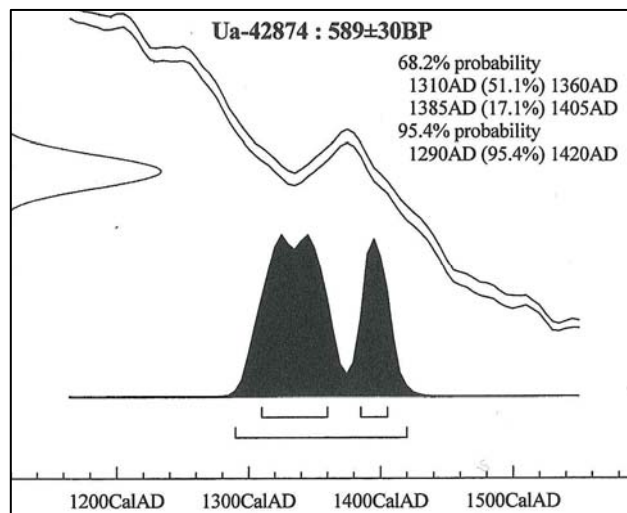

Figur 13. ¹⁴C provet 2008 togs vid tornets norra vägg. Provet visar med 95% sannolikhet att den döde avled och begravdes intill tornets norra vägg under perioden 1290–1410 vår tideräkning (Possnert 2008).

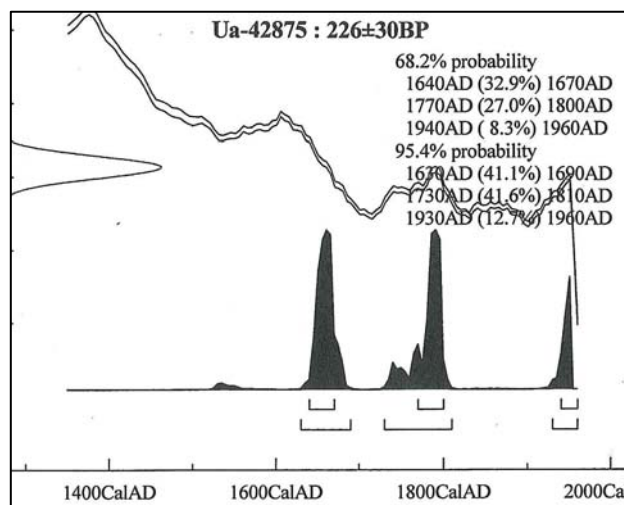

Figur 14. ^{14}C provet 2008 togs vid tornets södra vägg. Provet visar med 95% sannolikhet att den döde avled och begravdes intill tornets södra vägg under perioden 1250–1390 vår tideräkning (Possnert 2008).

2011 togs ytterligare två prover för ^{14}C analyser. Dessa togs vid västra delen av kyrkans södra långhusmur som dateras till 1200-talet (figur 15 och 16).

Figur 15. ^{14}C provet 2011 togs vid det äldsta partiet av kyrkans södra långhusvägg. Provet visar med 95% sannolikhet att den döde avled och begravdes intill kyrkans södra vägg under perioden 1290–1420 vår tideräkning (Possnert 2011).

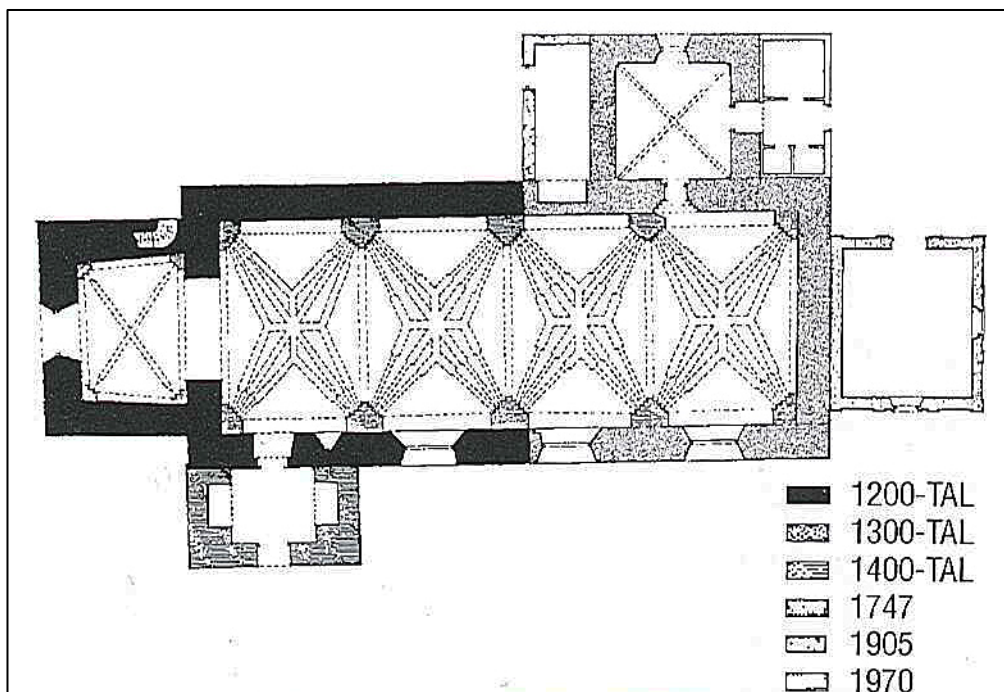
Figur 16. ^{14}C provet 2011 togs vid det äldsta partiet av kyrkans södra långhusvägg. Provet visar med 95% sannolikhet att den döde avled och begravdes intill kyrkans södra vägg under perioden 1630–1960 vår tideräkning (Possnert 2011).

Tolkning och utvärdering

Arbetet med dräneringen av kyrkan följde de planerade sträckorna. Inga okända murar påträffades bortsett från den äldre vapenhusmuren. Omrörda och påförda lager, mest i form av lera och jord, påverkades av grävningen.

Påförda massor har fraktats till kyrkogården, troligen i samband med kyrkans grundläggande. Proceduren har varit vanlig vid kyrkogårdarnas förbättring och utvidgande. Ett sådant arbete krävde dock att varje hemman i socknen bidrog med jord vilket inte föll väl ut. Prosten Muncktell vittnar om problemet när han 1828 noterar i sin dagbok; ” Att köra jorden från hvarje hemman blef odrägligt, och kyrkoby bönderna, som väl utan skada, kunde upplåta en oduglig bit jord (af) sitt gårde, äro icke så sinnade. Jag har icke lust att strida därom hvarken med den ena eller andra” (Muncktells Irstadagbok utgiven av Hellqvist 1995).

Den södra långhusmuren bekräftade att kyrkan förlängts österut. Den ursprungliga kyrkans längd var med stor säkerhet 15,4 m vilket omräknat till den kända medeltida alnen (cirka 55,5 cm i vårt område) blir jämna 28 alnar. Längden på utbyggnaden som anses ha tillkommit under 1300-talet är 11,4 m vilket är 20 alnar. Kyrkans nuvarande längd (långhus och kor) är således 48 alnar. Kyrkans bredd är cirka 9,6 m vilket är detsamma som 17 alnar. Ojämna alnmått på kyrkans bredd har även uppmärksammats i Malma och Svedvi kyrkor i Västmanland (Alström 2005; 2007).

Figur 17. Irsta kyrkas byggnadsskeden. (Planritning efter Kilström 1999 samt Boblins arkitektkontor 1970. Skala 1:100.)

¹⁴C dateringarna stöder möjligen dateringarna till 1200-talet av de äldsta delarna av Irsta kyrka. Möjligen kan man precisera dateringen till tidigast andra halvan av 1200-talet.

Referenser

Kart- och arkivmaterial

Ekonomiska kartan. Kärrbo 11G:9. Skala 1:20 000.

Bohlins arkitektkontor, 1970. Irsta kyrka. Planritning urspr. skala 1:200.

Svensk Klimatstyrning AB. Ritningar över Irsta kyrka och kyrkogård.

Otryckta källor

Hammarskiöld, R., 2005. Irsta kyrka. Kulturhistorisk karaktärisering. Västerås stift. Västerås.

Possnert, G., 2008. Resultat av ¹⁴C datering av ben från Västmanland. Ångströmlaboratoriet. Tandemlaboratoriet. Uppsala universitet. Uppsala.

Possnert, G., 2011. Resultat av ¹⁴C datering av obrända ben från Västerås, Västmanland. Ångströmlaboratoriet. Tandemlaboratoriet. Uppsala universitet. Uppsala.

Internetbaserade källor

www.Sofi.se Ortnamnarkivet.

Litteratur

Alström, U., 2005. Svedvi kyrka. Antikvarisk kontroll. Västmanlands läns museum. Kulturmiljöavdelningen rapport A 2005:A44. Västerås.

Alström, U., 2007. Malma kyrka. Antikvarisk kontroll. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2007:12. Västerås

Alström, U., 2008. Irsta kyrka. Antikvarisk kontroll. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2008:86. Västerås.

Bonnier, A-C., 1987. Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350. Upplands fornminnesförenings tidskrift nr. 51. Uppsala.

Ekström, G., 1939. Västerås stifts herdaminne. Medeltiden och reformationen. Falun

Grau, O., 1754. Beskifning öfver Wästmanland med sina städer, härader och socknar. Nytryck 1904. Västmanlands Allehanda. Västerås.

Güthlein, A., 2009. Gäddeholm. Kompletterande byggnadsinventering. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2009:49. Västerås.

Hellqvist, M. 1995. (Red.) Prosten Muncktells dagbok. 3 Irsta 1821-1829. Utg. Irsta hembygdsförening och Magdalena Hellqvist. Västerås.

Jansson, S. O., 1995. Måttordboken. Nordiska museet. Stockholm.

Kilström, B.I., 1999. Irsta kyrka. Västerås stifts kyrkoberivningskommittè. Västerås.

Nilsson, B., 2004. Kyrka och Lärdom. I: Medeltiden. Signums svenska kulturhistoria. Lund.

Ståhl, H., 1985. Ortnamn i Västmanland. Stockholm.

Tekniska och administrativa uppgifter

<i>KM projektnummer</i>	KM 11100
<i>Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:</i>	431-3373-2011, 2011-09-28
<i>Undersökningsperiod:</i>	Okt till nov. 2011
<i>Exploateringsyta:</i>	Cirka 200 löpmeter schakt
<i>Personal:</i>	Ulf Alström
<i>Belägenhet:</i>	Irsta kyrkby 9:1, Irsta socken, Västerås kommun, Västmanlands län, Västmanland
<i>Ekonomisk karta:</i>	Kärbo 11G:09
<i>Koordinatsystem:</i>	Rikets
<i>Koordinater:</i>	X 6609060 Y 1550860
<i>Inmätningssmetod:</i>	Manuell
<i>Dokumentationshandlingar:</i>	Förvaras på VLM
<i>Fynd:</i>	Inga fynd påträffades

